

# نگاره‌های «پنج گنج» شهر آشنایی

معرفی دوازده نسخه مصور از خمسه نظامی

حبیب معروف

مقدمه

در این مقاله پس از بررسی اجمالی موضوعات نگاره‌های خمسه‌های مصور، به معرفی مختصر دست‌نویسهای برگزیده و مقایسه آنها با هم می‌پردازیم و سپس تک‌تک نسخه‌ها را با تفصیل بیشتر معرفی می‌کنیم. آنگاه به معرفی نسخه دیگری از خمسه می‌پردازیم که به دلایلی جزو دست‌نویسهای برگزیده این مقاله نیامده است. منابعی که در تألیف این مقاله مورد رجوع نگارنده بوده، در آخر مقاله ذکر شده است.

موضوعات نگاره‌های خمسه‌های مصور از بررسی مینیاتورهای ۷۰ دست‌نویس نگارین پنج گنج که در موزه طوقاپوسرای استانبول نگهداری می‌شود و در تألیف پر ارزش سچوکین (منبع شماره ۶ این مقاله) به تفصیل معرفی شده است، بسامد تقریبی مینیاتورهای خمسه نظامی به ترتیب زیر به‌دست می‌آید:

۱) مینیاتورهای مثنوی مخزن‌الاسرار:

پیرزنی را ستمی درگرفت (در ۲۶ نسخه)

حکایت نوشیروان عادل با وزیر (در ۱۹ نسخه)

حکایت زاهد توبه‌شکن (در ۱۲ نسخه)

حکایت هارون الرشید و حجاج (در ۱۱ نسخه)

معراج نبی صلی‌الله‌علیه و سلم (در ۸ نسخه)

حکایت فریدون (در ۶ نسخه)

حکایت عیسی علیه‌السلام (در ۶ نسخه)

۲) مینیاتورهای مثنوی خسرو و شیرین:

دیدن خسرو شیرین را در چشمه‌زار (در ۴۵ نسخه)

رفتن شیرین به دیدن فرهاد به کوه بیستون (در ۳۶ نسخه)

عروسی کردن خسرو و شیرین (در ۲۸ نسخه)

نزهت کردن خسرو و شیرین در بهار (در ۲۴ نسخه)

چنانکه در مقدمه مقاله نگارنده در معرفی ده نسخه مصور از شاهنامه فردوسی، پس از شرح مختصری درباره دستنویسهای فارسی نگارین نفیس موجود در گنجینه‌های هنری جهان آمده است، «از حیث کمیت و کیفیت مینیاتورها و آذین‌بندی و آراستگی دستنویسها، پنج گنج حکیم نظامی گنجوی و حماسه ملی ایرانیان شاهنامه حکیم ابوالقاسم فردوسی با هم برابری می‌کند... و به جرأت می‌توان گفت از هر ده قطعه مینیاتور ایرانی که در این گنجینه‌ها نگهداری می‌شود سه نگاره متعلق به شاهنامه فردوسی و سه دیگر از آن خمسه نظامی است\*». اکنون به مناسبت نهمین سال تولد حکیم نظامی گنجوی در این مقاله به معرفی اجمالی دوازده دست‌نویس نگارین از پنج گنج وی می‌پردازیم. انتخاب این دوازده نسخه به دقت و به سهولت انتخاب ده نسخه شاهنامه فردوسی نبوده است، چه در مورد دست‌نویسهای حماسه ملی ایرانیان تقریباً تحقیقاتی کافی به عمل آمده است، اما پژوهش درباره نسخه‌های پنج گنج حکیم نظامی هنوز در اول راه است و نتایج تحقیقات پراکنده هنوز يك کاسه نشده است.

همان سه اصلی که در انتخاب نسخه‌های مصور حماسه ملی ایرانیان در نظر داشته‌ایم کمابیش در گزینش دست‌نویسهای خمسه نظامی نیز راهنمای ما بوده است. آن سه اصل به این ترتیب است: قدمت نسخه؛ اهمیت نگاره‌ها از لحاظ تاریخ نگارگری ایران؛ قبول مینیاتورهای نسخه‌ها از لحاظ عامه هنرشناسان. می‌توان گفت اگر کس دیگری نیز با در نظر گرفتن سه اصل فوق در صدد انتخاب دوازده نسخه از پنج گنج حکیم نظامی در جهان برآید شاید هشت نسخه از نسخه‌های برگزیده ما جزو نسخ برگزیده او هم باشد.

را باید بر بسامدترین موضوعات مینیاتورهای خمسه نظامی گنجوی شمرد.

معرفی دست‌نویسهای برگزیده و مقایسه آنها باهم پیش از پرداختن به معرفی مشروح دوازده نسخه برگزیده خمسه، بد نیست که پاره‌ای از خصوصیات این نسخ را به اجمال معرفی و باهم مقایسه کنیم.

□ فهرست دوازده نسخه برگزیده پنج گنج به ترتیب تاریخ کتابت بدین قرار است:

(۱) ۸۱۴: اسکندر سلطان، (۲) ۸۳۵: شاهرخ میرزا، (۳) ۸۴۶: موزه بریتانیا، (۴) ۸۶۶: اسلامبول، (۵) ۸۸۰: اسلامبول، (۶) ۸۸۴: لنینگراد، (۷) ۹۰۰: امیرعلی برلاس، (۸) ۹۳۱: شاه اسماعیل اول، (۹) ۹۴۷: شاه طهماسبی، (۱۰) ۹۵۶: کتابخانه شهید مطهری، (۱۱) ۱۰۲۲: مخزن الاسرار به خط میرعماد، (۱۲) ۱۰۳۳: کتابخانه ملی پاریس.

□ اگر دست‌نویسهای فوق را به ترتیب قطع آنها مرتب کنیم فهرست آنها به ترتیب زیر خواهد بود (اندازه‌ها به سانتیمتر است):

(۱) شاه طهماسبی: (۲، ۳۷×۲۵) شهید مطهری: (۳، ۳۴×۲۰) لنین گراد: (۴، ۳۳×۲۱) اسلامبول (۸۶۶): (۵، ۳۱×۲۱) اسلامبول (۸۸۰): (۶، ۳۰×۲۰) شاهرخ میرزا: (۷، ۲۹×۱۸) اسکندر سلطان: (۸، ۲۷×۱۸) مخزن الاسرار میرعماد: (۹) شاه اسماعیل اول: (۱۰، ۲۴×۲۲) امیرعلی برلاس: (۱۲، ۲۴×۱۷) موزه بریتانیا: (۱۲، ۱۹×۱۲) ملی پاریس؟

بدین ترتیب نسخه شاه طهماسبی بزرگترین قطع و خمسه کتابخانه موزه بریتانیا کوچکترین قطع را دارد. البته قطع شاهنامه طهماسبی (به مساحت ۱۵۳۶ سانتیمتر مربع [۴۸×۳۲]) از قطع پنج گنج شاه طهماسبی (به مساحت ۹۲۵ سانتیمتر مربع [۳۷×۲۵]) شصت و شش درصد بزرگتر است.

□ از حیث تعلق به مکتبهای مختلف نقاشی مینیاتور ایران مشخصات نسخه‌ها به ترتیب زیر است:

- جنگ اسکندر سلطان ۸۱۴ و خمسه لنینگراد ۸۸۴ (مکتب شیراز تیموری)،

- خمسه شاهرخ میرزا ۸۳۵ و خمسه امیرعلی برلاس ۹۰۰ (مکتب هرات تیموری)،

- موزه بریتانیا ۸۴۶ (مکتب هرات و مکتب تبریز و تیموری و صفوی)،

- خمسه اسلامبول ۸۶۶ (مکتب شیراز ترکمانان)،

- خمسه اسلامبول ۸۸۰ (مکتب شیراز و مکتب تبریز تیموری و صفوی)،

رفتن خسرو به قصر شیرین (در ۲۲ نسخه)  
کشتن خسرو شیر را در بزگام (در ۲۲ نسخه)  
نبرد خسرو با بهرام چوبین (در ۲۲ نسخه)

(۳) مینیاتورهای مثنوی لیلی و مجنون:

لیلی و مجنون در مکتب (در ۴۴ نسخه)

جنگ نوفل با قبیله لیلی جهت مجنون (در ۳۳ نسخه)

لیلی و مجنون مدهوش (در ۳۱ نسخه)

صفت حال مجنون با ددگان (در ۲۹ نسخه)

رسیدن لیلی و مجنون به یکدیگر (در ۲۱ نسخه)

بردن پدر مجنون را به کعبه (در ۱۸ نسخه)

گرفتار کردن مجنون خود را بر دست زن پیر عمداً (در ۱۸ نسخه)

(نسخه)

وفات کردن مجنون بر سر قبر لیلی (در ۷ نسخه)

(۴) مینیاتورهای مثنوی هفت پیکر:

نشستن بهرام روز شنبه در گنبد سیاه و افسانه گفتن دختر پادشاه اقلیم اول (در ۴۳ نسخه)

نشستن بهرام روز چهارشنبه در گنبد پیروزه‌رنگ و افسانه گفتن دختر پادشاه اقلیم پنجم (در ۴۰ نسخه)

نشستن بهرام روز سه‌شنبه در گنبد سرخ و افسانه گفتن دختر پادشاه اقلیم چهارم (در ۳۹ نسخه)

نشستن بهرام روز یکشنبه در گنبد زرد و افسانه گفتن دختر پادشاه اقلیم دوم (در ۳۷ نسخه)

نشستن بهرام روز پنجشنبه در گنبد صندلی و افسانه گفتن دختر پادشاه اقلیم ششم (در ۳۵ نسخه)

نشستن بهرام روز آدینه در گنبد سفید و افسانه گفتن دختر پادشاه اقلیم هفتم (در ۳۵ نسخه)

نشستن بهرام روز دوشنبه در گنبد سبز و افسانه گفتن دختر پادشاه اقلیم دوم (در ۳۱ نسخه)

(۵) مینیاتورهای مثنوی اسکندرنامه:

کشته شدن دارا به دست سرهنگان خویش (در ۳۲ نسخه)

نبرد اسکندر با لشکر زندگی (در ۳۲ نسخه)

مهمان کردن خاقان چین اسکندر را (در ۳۰ نسخه)

تشریف دادن نوشابه به اسکندر (در ۲۵ نسخه)

اسکندر و هفت حکیم (در ۲۴ نسخه)

به‌دام انداختن دیو به‌دست اسکندر (در ۱۸ نسخه)

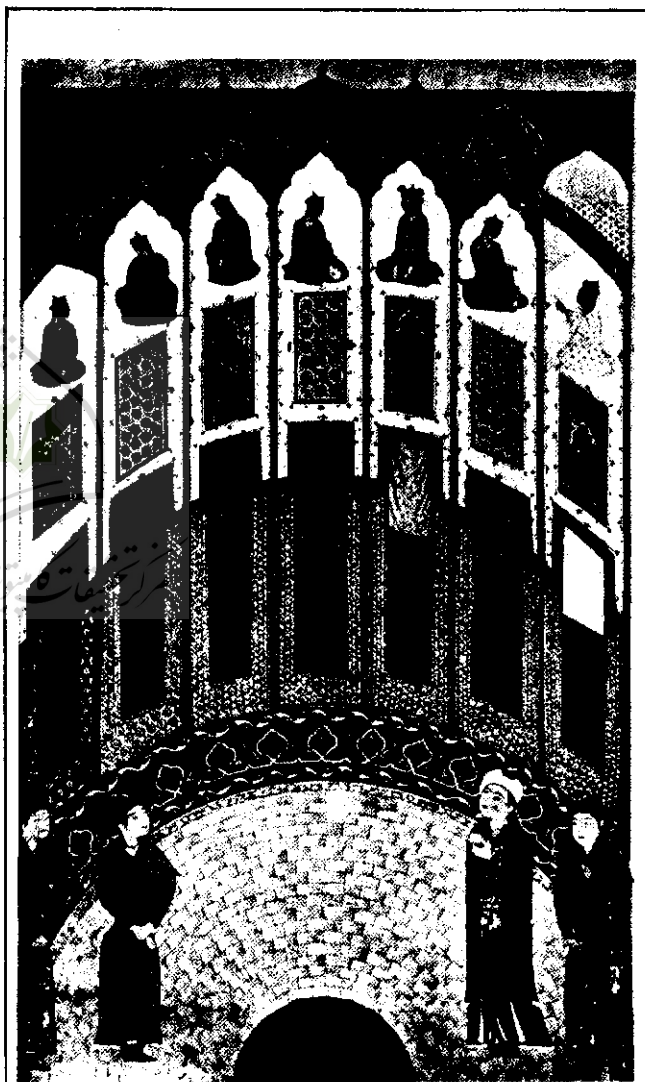
مصاف اسکندر با روسیان (در ۱۷ نسخه)

بدین ترتیب، چنانچه این هفتاد نسخه را، از لحاظ بسامد مینیاتورها، نمونه نسخ موجود خمسه فرض کنیم، مینیاتورهای «دیدن خسرو شیرین را در چشمه‌زار» و «لیلی و مجنون در مکتب»

- خمسۀ کتابخانه شهید مطهری ۹۵۶ (مکتب شیراز)،  
 - خمسۀ شاه اسماعیل اول ۹۳۱ و خمسۀ شاه طهماسبی ۹۴۷  
 (مکتب تبریز صفوی)،

- مخزن الاسرار میر عماد ۱۰۲۲ و خمسۀ کتابخانه ملی پاریس  
 ۱۰۳۳ (مکتب اصفهان صفوی).

نتیجه اینکه چهار نسخه از نسخ برگزیده پنج گنج در شیراز، دو نسخه در هرات، دو نسخه در تبریز، دو نسخه در اصفهان و یک نسخه مشترکاً در تبریز و هرات و یک نسخه مشترکاً در تبریز و شیراز ساخته و پرداخته شده است.



میناتور هفت گنبد (از جنگ اسکندر سلطان)

شاه چون قفل برگشاد چه دید	خازن آمد بشه سپرد کلید
چشم بیننده زو جواهرسنج	خانه‌ای دید چون خزانه گنج
هر یکی زان بکشوری منسوب	هفت‌بیکر درونگاشته خوب
گوهرافروز نور بینایی	هر یکی با هزار زیبایی
هر یکی دل بهر داده برو	آن بتان دیده بر نهاده بدو
نام بهرام‌گور بر سر او	برنیشته ذیبر بُتگر او
کاین جهان جوی چون برآرد سر	کان چنانست حکم هفت اختر
در کنار آورد چو در بتیم	هفت شهزاده را زهفت اقلیم

□ از بررسی محل کنونی نگهداری نسخه‌های برگزیده چنین برمی‌آید که فقط دو نسخه از دوازده نسخه معرفی شده در این مقاله در کتابخانه‌های ایران نگهداری می‌شود: خمسۀ کتابخانه شهید مطهری (۹۵۶)، و مثنوی مخزن الاسرار به خط میر عماد از گنجینه آستان قدس رضوی (۱۰۲۲).

ده نسخه دیگر از مرزهای جغرافیایی ایران به طرق مختلف بیرون رفته است، و در حقیقت این دست‌نویسها را صاحبان کنونی آنها از غارت کتابخانه‌های ایران به دست آورده‌اند. سه نسخه از این دست‌نویسها را ترکان عثمانی و روسها به عنوان غنیمت جنگی از کتابخانه‌های تبریز و اردبیل به یغما برده‌اند، یک نسخه تا سال ۱۹۰۸ در کتابخانه سلطنتی ایران بوده و بعد از آن تاریخ با طی الارض سر از کتابخانه موزه فیلادلفیا در آورده است، شش نسخه دیگر هم سرنوشتی نظیر این نسخه‌ها داشته است. به جرأت می‌توان گفت که در کتابخانه‌ها و موزه‌های ایران بیش از دو یا سه نسخه مصور با ارزش از پنج گنج حکیم نظامی باقی نمانده است، و نفیس‌ترین دست‌نویسهای نگارین خمسۀ نظامی به هر ترتیب ممکن از مرزهای ایران خارج شده است.

### معرفی مبسوط دوازده نسخه برگزیده

#### ۱) جنگ اسکندر سلطان (۸۱۴-۸۱۳/۱۴۱۱-۱۴۱۰)

این جنگ در دو قطع و تحریر متفاوت ولی با صفحه‌آرایی همانند برسم خزانه [میرزا] اسکندر سلطان پسر عمر شیخ نوۀ تیمور، پادشاه و شاهزاده سلسله گورکانی (فرمانروای فارس در میان سالهای ۸۱۲ تا ۸۱۷) ساخته و پرداخته شده است، نسخه در قطع کوچکتر در موزه بریتانیا و دست‌نویس بزرگتر در مجموعه گلبنگیان در لیسبون نگهداری می‌شود. جنگ موزه بریتانیا به شماره Add27-261 دارای ۲۳ رساله است و نخستین رساله آن خمسۀ نظامی است که در قطع ۱۸٫۱×۱۲٫۵ سانتیمتر به خط «محمد حلوایی جلالی اسکندری» و «نصر کاتب» به قلم نسخ و نستعلیق نگاشته شده است و دارای ۴۹ مجلس مینیاتور است. نسخه مجموعه گلبنگیان در قطع ۱۷٫۸×۲۷٫۲ سانتیمتر به خط محمودبن مرتضی حسینی است و دارای ۳۸ مجلس مینیاتور است. هر دو نسخه کار مکتب شیراز و دوره تیموری است. ۷ مینیاتور از این دو نسخه در منبع شماره ۳ این مقاله به طریق رنگی چاپ شده است.

این نسخه به چند دست ترسیم و تذهیب شده است. چنین به نظر می‌رسد که نگارگران این دست‌نویس نفیس همان نقاشان نسخه شاهنامه قاهره (۷۹۶/۱۳۹۶) یا شاگردان آن استادان هستند. مجلس‌سازیه‌های این دست‌نویسها شباهت بسیار نزدیکی به یکدیگر دارند. به نظر کارشناسان هرچند مدت فرمانروایی اسکندر سلطان در شیراز بیش از ۵ سال نبوده، نگاره‌های این دو

دست نویس در مدت بیشتری تدارک شده است و برخی از آنها شاید در حدود سال ۷۵۰ هـ. ق نقش شده‌اند.

مجلس سازی نگاره‌ای که تصویرگر «دیدن بهرام گور صورت هفت پیکر را در خورتق» است در نسخه گلبنگیان در کمال مهارت انجام گرفته است.

#### ۲) خمسه شاهرخ میرزا (۱۴۳۱/۸۳۵)

موزه آرمیتاژ، لنین گراد، YP1000 (خمسه شماره ۱ در منبع شماره ۷ این مقاله)؛ قطع ۲۹×۱۷٫۵ سانتیمتر؛ متن در ۲ ستون و یک سطر حمایلی؛ ۵۰۲ صفحه؛ شماره گذاری صفحات با خط فرنگی مدادی؛ دارای رکابه؛ کاتب محمود؛ رقم کاتب در پایانه نسخه چنین است: «قدوق الفراع من تحریر هذا الكتاب الشریف و تسطیر ذلك الرق المنیف باشارة الخان بن الخان... غیاث السلطنة والدینا والدین شاهرخ... علی ید العبد الضعیف... محمود... فی عاشر ربیع الاخر سنة خمس و ثلاثین و ثمانمائة الهلالیه بدار السلطنة هرات»؛ خط نستعلیق خوش؛ دارای ۲۸ مجلس مینیاتور؛ مکتب هرات، تیموری؛ ۵ مجلس از مینیاتورها از لوحه شماره ۱ تا لوحه شماره ۵ در منبع شماره ۷ این مقاله آمده است.

این دست نویس به رسم خزانه شاهرخ تیموری (۷۷۹-۸۵۰) چهارمین پسر و جانشین واقعی امیر تیمور گورکانی همزمان با شاهنامه بایسنقری (۱۴۲۹/۸۳۳) و کلیله و دمنه طویقاپوسرای (۱۴۲۹/۸۳۳) در هرات ساخته و پرداخته شده است و مختم است به مهری با سجع: «سلطان محمد شاه نجف ۱۰۲۵». از کتابهای خطی وقفی گرانبها و نفیسی است که روسهای تزاری در اوایل فوریه ۱۸۲۸/۱۲۴۳ پس از جنگ دوم ایران و روس از کتابخانه آستانه صفویه در اردبیل به تاراج برده‌اند. نگاره‌های این نسخه به دست صورتگران گمنام پیش از روزگار خواجه میرک و کمال الدین بهزاد در کمال استادی در هرات ترسیم شده است. در مجلس «رسیدن لیلی و مجنون به همدیگر»، نخلهای بلند بالای عربستان به رنگ سبزیلیو، در زمینه اخرای ریگزارهای آن دیار با اندک گل و سبزه‌ای بر کنار چشمه‌زار به استادی تمام تصویر شده است. در نگاره‌های این نسخه و دیگر نسخه‌های این روزگار (شاهنامه بایسنقری و کلیله و دمنه طویقاپوسرای) ترسیم اندامها با چیره دستی انجام می‌گیرد، مجلس سازیها و طراحیها موزون تر می‌شود، و رنگ آمیزیها با رنگهای خالص تر و پرمایه تر پرداخته می‌گردد.

#### ۳) خمسه موزه بریتانیا (۱۴۴۲/۸۴۶)

موزه بریتانیا، لندن، OR25900 (خمسه شماره ۲ در منبع شماره ۷ این مقاله)؛ قطع ۱۲×۱۹ سانتیمتر؛ متن در ۴ ستون ۲۵ سطری؛ خط نستعلیق خوش؛ تعداد مینیاتور ۱۹ مجلس؛ مکتب هرات و تبریز تیموری و صفوی. ۸ مجلس از مینیاتورهای این دست نویس

در منبع شماره ۷ این مقاله (لوحه‌های ۶ تا ۱۳) به طور رنگی چاپ شده است.

نگاره‌های این نسخه به احتمال قریب به یقین به دست سه نگارگر در شیوه‌های گوناگون در مدت یکصد سال ترسیم شده است. سه مجلس از مینیاتورها را کمال الدین بهزاد در تبریز ترسیم کرده است. در این نگاره‌ها قهرمانان کلاه قزلباشان، تاج سرخ حیدری، و دستار دور آن را بر سر دارند. هفت مجلس دیگر از مینیاتورها به دست قاسمعلی شاگرد بهزاد تصویر شده است. نگاره‌های این نسخه به کرات در کتابهای تاریخ نگارگری مینیاتور ایران چاپ شده است.

#### ۴) خمسه اسلامبول (۱۴۶۱/۸۶۶)

موزه طویقاپوسرای، اسلامبول (۷۶۱ خزینه، قراطی FY no. 410)؛ قطع ۲۰٫۵×۳۱ سانتیمتر؛ ۴۰۵ صفحه؛ خط نستعلیق؛ ۱۶ مجلس مینیاتور؛ مکتب ترکمانان شیراز.

در پایان چهارمین مثنوی کتاب آمده است که نسخه در ربیع الاول ۸۶۶ هجری به قلم شیخ محمود پیر بداعی به سفارش سلطان پیر بداع نگاشته شده است. در پایانه نسخه نیز چنین آمده است که کتابت دست نویس به قلم فخرالدین احمد به سفارش سلطان خلیل در شعبان ۸۸۱ هجری به پایان رسیده است. از شمسه آغازین چنین برمی‌آید که این دست نویس در زمره کتابهای کتابخانه سلطان حسن بهادرخان (اوزون حسن) بوده است. از نگاره‌های این نسخه مینیاتور لیلی و مجنون در مکتب خانه در منبع شماره ۳ این مقاله به صورت رنگی چاپ شده است. این مینیاتور تصویرگر معماری سده نهم هجری در شیراز و نیز از برجسته‌ترین نمونه‌های نگارگری در مکتب شیراز است. نقاش به قدرت تخیل خود لیلی و مجنون بیابانهای برهوت نجد عربستان را در مسجدی با گنبد و مناره و محراب به شیوه ایران آن روزگار جا داده است.

#### ۵) خمسه اسلامبول (۱۴۷۵/۸۸۰)

موزه طویقاپوسرای، اسلامبول (۷۶۲ خزینه، قراطی FY no. 412)؛ قطع ۱۹٫۷×۳۰ سانتیمتر؛ ۳۱۷ صفحه؛ به قلم عبدالرحیم بن عبدالرحمان اتیسی خوارزمی یعقوبی (شماره ۵۳۳ احوال و آثار خوش نویسان بیانی)؛ خط نستعلیق خوش؛ تعداد مینیاتور ۱۹ مجلس؛ مکتب تبریز و شیراز، تیموری و صفوی؛ یک مجلس از نگاره‌های این نسخه (لوحه شماره ۲۱) در منبع شماره ۱ این مقاله چاپ شده و پایانه در دو صفحه در میراث تیموری، صفحه ۲۴۵ آمده است.

کتابت و نگارگری و آرایش این نسخه داستانی بس مفصل دارد، برای آگاهی از سرگذشت آن پایانه دست نویس را نقل می‌کنیم: «قبل ازین پادشاه مغفور بامر میرزا [فوت ۹۳۷] را داعیه

#### ۷) خمسه امیرعلی برلاس (۱۴۹۴/۹۰۰)

موزه بریتانیا، لندن، OR 6810؛ قطع ۱۶ر۵×۲۴ سانتیمتر؛ ۲۰۳ صفحه؛ متن در ۴ ستون ۲۷ سطری؛ شماره گذاری صفحات به خط فرنگی با رکابه؛ خط نستعلیق خوش؛ دارای ۲۲ مجلس مینیاتوره؛ مکتب هرات، تیموری؛ ۱۴ مجلس از نگاره‌های این دست نویس (لوحه‌های ۶۹ تا ۸۲) در منبع شماره ۷ این مقاله آمده است.

نسخه برای امیرعلی فارسی برلاس از امیران نامدار سلطان حسین بایقرا (۸۴۲-۹۱۱) و از یاران امیر علیشیرنویسی (۸۴۴-۹۰۶) در هرات ساخته و پرداخته شده است. این دست نویس نگارین را تالی شاهنامه بایسنقری شمرده‌اند. این نسخه در سال ۹۷۲ (۱۵۴۶) در آگره بوده و از سبع مهرهای دست نویس پیداست که در سال ۱۰۱۴ (۱۶۰۵) به دست جهانگیر و در سال ۱۰۳۷ (۱۶۲۷) به دست شاه جهان از امپراتوران مغول هند افتاده است. مینیاتورهای این نسخه را خواجه میرک، بهزاد، قاسم علی و خواجه عبدالرزاق در اوج هنر تیموری در هرات ترسیم کرده‌اند. لورنس بینون محقق هنر ایران درباره مینیاتورهای این نسخه در مجله روزگار نو چنین می‌گوید: «نظامی چه اندازه خوشوقت می‌شد اگر می‌توانست این نوع تصویرها را برای اشعار خود ببیند زیرا که اسلوب مینیاتورها به طور شگفت‌انگیزی با محیط داستان‌سرایی قصه‌آمیز که نظامی در آن شیوه پیشقدم است تناسب و توافق دارد.



مینیاتور قصر خورتق، منسوب به بهزاد (از خمسه امیرعلی برلاس)

استکتاب کتاب بلاغت نصاب و خطاب مستطاب... خمسه سلطان سخنوران نظامی شد و به مولانا اظهر تبریزی [فوت ۸۸۰ (شماره ۱۱۱ احوال و آثار خوشنویسان بیانی)] که [از] نوادر وقت خویش بود کتابت آن فرمود. هنوز گل مرام از گلزار اتمام آن نچید که صرصر خزان اجل برگی از گلبن عمرش نگذاشت. بعد از آن پیر بوداق میرزا را همین داعیه دامن گیر شد، هنوز بر آن ظفر نیافته پای عمرش در دامن مرگ پیچید و او نیز ازین جام بکام نرسیده رخت هستی بسر منزل نیستی کشید. بعد از آن سلطان خلیل بن سلطان حسن را داعیه اتمام آن شد و بمولانا انیسی که در فن کتابت قصب السبق از اقران خویش ربوده استکتاب نمود و تصویر آنرا بمانی ثانی استاد شیخی و ثانی مانی استاد درویش محمد امر فرمود. هنوز بر یکی از پنج گنج ظفر نیافته که شحنه ادبار دست اقبالش را بر تافت. او نیز به کوی فنا منزل ساخت و کارخانه را به برادر خویش یعقوب پرداخت. او نیز در تتمیم آن کوشید و رنج بسیار و مشقت بی شمار در سر آن کار کشید که ناگاه قهرمان مرگ پنجه در گریانش زد و او نیز قدم به صحرای عدم رنجه کرد. بحکم آنکه «ای بسا آرزو که خاک شدست» هیچکدام بدین مقصود نرسیدند و شربت استفاضه از جام اتمام آن نچشیدند:

گرچه همه خواست ازو کام خویش

لیک گرو بود بهنگام خویش

یعنی هنگام خجسته فرجام بشارت انجام امام انام و ناظم ایام... شاه عالم پناه واجب التبجیل مصداق منطوق «و اذکر فی الکتاب اسمعیل» خلدالله... اتمام آن بر حسب مرام شد با تمام سعادت انجام عالی حضرت و الارثیت عوالی مرتبت.

این نسخه را سلطان سلیم اول به عنوان غنیمت جنگ چالدران از تبریز به اسلامبول برده است. تصاویر این دست نویس از جمله بهترین نمونه‌های نگارگری دوران آق‌قویونلوهاست. این مینیاتورها نمایانگر مجلس‌سازیهای بدیع، رنگهای بسیار درخشان و طراحی گویاست.

#### ۶) خمسه لنین گراد (۱۴۷۹/۸۸۴)

کتابخانه عمومی سالتیکوف شچدرین، لنین گراد، دُرُن ۳۳۷؛ قطع ۲۱×۳۲ سانتیمتر؛ کاتب درویش محمدتقی شاگرد سلطان علی مشهدی؛ خط نستعلیق خفی خوش؛ تعداد مینیاتور ۱۸ مجلس؛ مکتب شیراز، دوره تیموری؛ ۹ مجلس از مینیاتورها (لوحه‌های ۱۴ تا ۲۲) در منبع شماره ۷ این مقاله چاپ شده است.

این نسخه نیز جزو کتابهایی بوده است که روسهای تزاری از کتابخانه آستانه صفویه اردبیل به تاراج برده‌اند. نگاره‌های این نسخه شاخص نقاشی شیراز در روزگار تیموریان است و سبک نگارگری آن ادامه سبک نقاشی مکتب هرات در شیراز است.

نسخه به قطع سلطانی و به رسم خزانه شاه طهماسب صفوی نگاشته شده است. کاتب آن، شاه محمود نیشابوری، از ملازمان شاه طهماسب و از نامدارترین خوش نویسان ایران بوده است. از کتابهایی است که به سر هنری راولینسن (۱۸۱۰-۱۸۹۵) کاشف مفتاح خطوط میخی کتیبه بیستون تعلق داشته و موزه بریتانیا آن را خریداری کرده است. این نسخه نیز ظاهراً به نحوی از کتابخانه سلطنتی سابق خارج شده است. لورنس بینون در مورد این نسخه چنین می گوید: «حاشیه هر صفحه این دست نویس منقش است با صورت حیوانات و مرغها با دورنگ طلایی و هیچ دو صفحه مثل هم نیست، اگرچه بسا فکر و موضوع همان است. متن کتاب به خط نستعلیق قشنگی نوشته شده ولی شکوه و افتخار این نسخه عالی عبارت است از ۱۴ مجلس تصویر تمام صفحه که در آن است. نام پنج نقاش در بالا یا زیر یازده مینیاتور رقم شده که عبارتند از میرک و سلطان محمد و میرسیدعلی و میرزاعلی و مظفرعلی. خواه نسبت این قطعات به این استادان صحیح باشد یا نباشد واضح است که این تصاویر به قلم ماهرترین صنعتگران دربار شاه طهماسب ساخته شده اند. اینها نسبت به تصاویر خمسه امیر علی برلاس (۱۴۹۵/۹۰۰) بیش از دو برابر بزرگترند و همه

نقاش این تصاویر رنگهای صاف و سیر را با سلیقه کامل استعمال نموده و اگرچه برای تصویر آسمان بی مضایقه طلا به کار برده شده در اثر آن درخشندگی زنده نیست و ما اینجا... تحویل و انتقال اسلوب [هنر] ایرانی را به سوی سلیقه مطبوع و دلپذیر و تزئینات پرمایه که عموماً به... بهزاد نسبت داده می شود مشاهده می کنیم، اگرچه در تصویر شیرین که بر طرف چمنی به تمثال خسرو نظاره می کند و بانوان ملازمین وی دور او را گرفته اند هنوز آثاری از رویه خشک قدری قدیمتر موجود است. شاید قشنگترین همه این تصاویر مجلس سوگواری خانه شوهر لیلی است که بیش از معمول... دراماتیک است. مجلسهایی هم که صحرا را نشان می دهد و مجنون بر کنار جویی که اطراف آن پر از گل است دراز کشیده است زیبا است.»

#### ۸) خمسه شاه اسماعیل اول (۱۵۲۴/۹۳۱)

موزه متروپولیتن، نیویورک؛ قطع ۲۴×۲۲ سانتیمتر؛ کاتب سلطان محمد نور (۸۷۷-۹۴۰ ه.ق.) (شماره ۲۷۶ احوال و آثار خوش نویسان بیانی)؛ خط نستعلیق بسیار خوش؛ مکتب تبریز، دوره صفوی؛ ۱۴ مجلس از مینیاتورهای این دست نویس در کتاب آیین جهان غیب، از انتشارات مشترک بانک ملی ایران و موزه متروپولیتن چاپ شده است. آیین جهان غیب مونوگرافی بسیار نفیسی در مورد این دست نویس است.

این نسخه که به خط سلطان محمد نور، استاد بی همتای رنگه نویسی و تحریر عصر خود، افضل شاگردان سلطان علی مشهدی از ملازمان و کاتبان دستگاه امیر علیشیرنوازی (۸۴۴-۹۰۶)، کاتب نسخه بسیار نفیس ظفرنامه تیموری کتابخانه سلطنتی سابق به سال ۹۳۵ است، تا سال ۱۳۲۶ (۱۹۰۸) در کتابخانه سلطنتی (سابق) ایران بوده است. معلوم نیست که چگونه پس از آن سر از موزه هنری متروپولیتن در آورده است. به ظن قریب به یقین از کتابهای مسروقه کتابخانه سلطنتی است که در امریکا و اروپا و بازار تهران فروخته شده است. مینیاتورهای این نسخه از لحاظ هنری اندکی نازلتر از نگاره های خمسه شاه طهماسبی است. درباره این نسخه در کتاب آیین جهان غیب اولیک گرابار به اندازه کافی بحث شده است.

#### ۹) خمسه طهماسبی (۱۵۴۰/۹۴۷)

موزه بریتانیا، لندن؛ OR 2265؛ قطع ۲۵×۲۴ سانتیمتر؛ ۳۹۶ برگ؛ کاتب شاه محمود نیشابوری (فوت ۹۷۲) (شماره ۴۱۰ احوال و آثار خوش نویسان بیانی)؛ مجلد سلطان محمود؛ خط نستعلیق خفی؛ تعداد مینیاتور ۱۴ مجلس؛ سه مجلس در سال ۱۰۸۶ به دست محمد زمان به نسخه افزوده شده است؛ مکتب تبریز، دوره صفوی؛ ۹ مجلس از مینیاتورها در *Royal Persian Manuscripts* به صورت رنگی چاپ شده است.



نگاره صفت حال مجنون با ددان، اثر محمد زمان، ۱۰۸۶ (احتمالاً الحاقی به خمسه طهماسبی، این مینیاتور در مجموعه ادوین بیینی نگهداری می شود)

در لطافت و زیبایی به آنها برتری دارند... در تمام قلمرو صنعت [= هنر] دنیا هیچ چارنگ صاف و خالص و سیر به این لطافت آمیزش داده نشده. تلؤلؤ جواهر آسا چشم را خیره می‌سازد ولی همه اجزای ترکیبی صنعت در موازنه و اعتدال کامل نگاهداشته شده است... دلنشین‌ترین و پرتأثیرترین همه این سلسله تصاویر و موضوع آن معراج حضرت رسول است... قطعاً این تصویر زیباترین نقشی است از این موضوع که مکرراً مجالسی از آن ساخته شده است. شخص ناظر مثل این است که خود در هوا عروج کرده و فضایی را می‌بیند که از حرکت جوال و تند براق که پیغمبر را رویبالا می‌برد پُر است و فرشتگان ملازم وی و در جلو او هستند و زمین که رفته‌رفته کوچک شده در زیر ابرها ناپدید می‌شود. (مجله روزگار نو، شماره اول، ص ۲-۴)

۱۰) *خمسۀ کتابخانۀ مدرسۀ عالی شهید مطهری (۱۵۴۹/۹۵۶)*  
کتابخانۀ مدرسۀ عالی شهید مطهری؛ شماره کتابخانۀ ۴۰۰، ردیف ۱۱۴۲ (صفحه ۵۳۲، جلد دوم فهرست نسخ خطی مدرسۀ عالی سپهسالار)؛ قطع ۲۰×۳۳ سانتیمتر؛ متن در چهارستون ۱۹ سطری؛ ۴۱۲ برگ با رکاب؛ بدون شماره‌گذاری صفحات؛ خط نستعلیق به قلم شیخ مرشد کاتب شیرازی (شماره ۱۳۴۸ احوال و آثار خوشنویسان بیانی)؛ دارای ۳۰ مجلس مینیاتور مکتب شیراز دورۀ صفوی؛ ۵ مجلس از مینیاتورهای این دست‌نویس در کتاب تاریخ نقاشی در ایران (تألیف دکتر زکی محمدحسن، ترجمۀ ابوالقاسم سبحان) به طریق سیاه و سفید چاپ شده است.

مالک نسخه در سال ۱۲۸۴ (۱۸۶۷) اعتضادالسلطنه بوده و به موجب وقفنامه نسخه در حاشیۀ صفحه سوم مثنوی مخزن الاسرار این دست‌نویس در یوم جمعه ۱۵ شهر ذی‌حجه الحرام ۱۲۹۷ در شمار کتب موقوفۀ مسجد و مدرسۀ ناصری [نام مدرسۀ در آن زمان] درآمده است.

شادروان ابن یوسف، فهرست‌نگار نسخه‌های خطی این کتابخانۀ، که مجذوب این نسخه بوده، در توصیف آن می‌گوید: «این نسخه را که از نسخ نفیسه و گرانبهای بی‌مانند می‌باشد، به سال ۹۵۶ مرشد کاتب شیرازی به خط نستعلیق خوب نوشته، خاورشناسانی که به این کتابخانۀ آمده و آنرا دیده‌اند هر یک بهای زیادی برای آن معین نموده که اظهار آن سودی ندارد، دارای سی مجلس بسیار ظریف نقاشی و صورت‌سازی می‌باشد... اگر ایرانی هیچ‌گونه دلیل و برهانی بر لیاقت و شایستگی زیاد خود نداشت جز سلیقه و صنایعی که در این نسخه به کار برده از میناکاریها و جدول کشیها و طلااندازیها و نقاشیها و ترنجه‌ها و رنگ آمیزیهای مجالس و طرز نقاشی هر یک از آنها که بخودی خود با نگاه‌کننده صحبت می‌نمایند، نیازمند به‌گواه دیگر نبود... و به قول یکی از یاران: چه گویمت تو که نادیده‌ای بیا و ببین.»

شادروان ابوالقاسم سبحان مترجم کتاب تاریخ نقاشی در ایران، تألیف زکی محمدحسن، در مؤخره‌ای که به این کتاب افزوده در توصیف این نسخه کاملاً به بیراهه رفته است، او می‌گوید: «این نسخه دارای ۳۱ مجلس بی‌نظیر است که به قلم میرک و بهزاد و سلطان محمد و دیگر استادان عالی‌رتبۀ زمان شاه طهماسب صفوی ساخته شده است... به طوری که از قرینۀ معلوم می‌شود این کتاب هم مانند *خمسۀ نظامی موزۀ بریتانیا* برای کتابخانۀ شاه طهماسب صفوی تهیه شده و به واسطۀ اینکه هفت سال بعد از *خمسۀ نامبرده* نگاشته و ترسیم گردیده مسلماً در ظرافت و نفاست و اهمیت بالاتر از آن است.» (ص ۱۶۷).

به لطف و محبت مسؤولان کتابخانۀ مدرسۀ عالی شهید مطهری، آقای مهدی سهایی و آقای عبدالصمد، امکان تماشای این نسخه نفیس برای نگارنده این سطور فراهم آمد. حاصل مطالعۀ سریع نیم ساعتۀ اینجانب و نتیجۀ بررسیهای بعدی این است که به ظن قریب به یقین کاتب این دست‌نویس شیخ مرشدالدین کاتب شیرازی از کاتبان پرکار و گمنام قرن دهم است که در فاصلۀ سالهای ۹۱۹ تا ۹۵۹ ه.ق. دهها دست‌نویس از *حدیقه الحقیقه سنایی* و مثنوی شاه و درویش هلالی و *سلسلۀ الذهب جامی* و کلیات سعدی و چندین نسخه شاهنامه، و افزون بر نسخه حاضر ۵ نسخه دیگر *خمسۀ نظامی* (یک نسخه در مجموعۀ گورکیان در نیویورک، دو نسخه در مجموعۀ چستربیتی در دوپلین، یک نسخه در کتابخانۀ خزینۀ اوقاف استانبول و یک نسخه در فریر گالری واشنگتن) از او باقی مانده است. (نگاه کنید به شماره ۱۳۴۸ احوال و آثار خوش‌نویسان بیانی)

در هیچ یک از کتابهای زمان صفویه از قبیل *عالم‌آرای عباسی* و *گلستان هنر* و مانند آنها شیخ مرشدالدین کاتب شیرازی در زمرۀ خوش‌نویسان دربار شاه طهماسب نیامده است و به ظن قریب به یقین مرشدالدین ساکن شیراز بوده و کلیۀ این آثار را در آن شهر نوشته است، چنانکه در پایانه (شناسنامه) نسخه‌ای از *حدیقه الحقیقه سنایی* محفوظ در کتابخانۀ سلطنتی تهران هم آمده است که نسخه را در بلده شیراز کتابت کرده است. از سوی دیگر سبک مجلس‌سازی، رنگ‌آمیزی و دیگر خصوصیات فنی مینیاتورهای بسیار نفیس و اعجاب‌انگیز این نسخه شباهتی به کارهای مکتب تبریز دوران صفوی (آثار کمال‌الدین بهزاد، آقامیرک، سلطان محمد تبریزی و دیگران) ندارد، حتی قهرمانان کلاه قزلباشان، تاج سرخ‌حیدری و دستار دور آن را، که مشخصۀ نقاشیهای مکتب تبریز عصر صفوی است بر سر ندارند. کلیۀ هنرشناسانی که خصایص مینیاتور مکتب شیراز دوران صفوی را طبقه‌بندی کرده‌اند در چهار صفت این نگاره‌ها هم عقیده‌اند: الف) نگاره‌ها تمام صفحه است؛ ب) مجلس‌سازیها بسیار پرجمعیت

است؛ ج) مینیاتورها پرآذینند؛ د) رنگ آمیزیها با دقت تمام انجام گرفته است (نگاه کنید به منبع شماره ۱، ص 53، و 54) و این چهار مشخصه در مورد ختمه مدرسه عالی سپهسالار مصداق کامل دارد. مثلاً در این دست نویس مستطیل جدول متن ۲۰×۱۵ سانتیمتر و مینیاتورها به ابعاد ۱۶×۲۸ سانتیمتر است.

نتیجه اینکه به ظن قریب به یقین این نسخه در شیراز در اوج هنر مینیاتورسازی دوران صفوی به دست نگارگران گمنام ساخته و پرداخته شده است. به این نکته نیز باید توجه داشت که از ۱۴ مجلس مینیاتورهای ختمه طهماسبی فقط موضوع دو مجلس «دیدن خسرو شیرین را در چشمه زار» و «صفت حال مجنون با ددگان» ملهم از حوادث عادی داستان است و ۱۲ نگاره دیگر منحصر به توصیف مجالس درباری است، اما اکثر مجالس نسخه مدرسه عالی سپهسالار صحنه های مرگ و زندگی است و از آن جمله است مجالس تشییع جنازه اسکندر و مرگ مجنون بر سر قبر لیلی و آمدن اسکندر بر سر جنازه دارا که این صحنه ها به هیچ وجه مناسب نسخه های شاهانه نیست. این نکته نیز گفتنی است که پایتخت صفویان در سال ۹۵۵ به دلیل حمله سلطان سلیمان به تبریز، از تبریز به قزوین انتقال یافته و این ختمه در سال ۹۵۶ کتابت شده است و طبعاً مدتی بعد از کتابت، مینیاتورهای آن ساخته و پرداخته شده است، و بدین ترتیب احتمال ساخت و پرداخت آن در تبریز به هیچ وجه وجود ندارد.

۱۱) مخزن الاسرار به خط میرعماد (۱۶۱۳/۱۵۲۲) کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره ۱۰۴۷؛ صفحه ۳۳۶ جلد نهم فهرست کتب خطی کتابخانه آستان قدس رضوی؛ قطع ۱۵×۲۵/۵ سانتیمتر؛ ۵۴ برگ ۱۷ سطری؛ کاتب میر عمادالحسنی قزوینی؛ در پایانه نسخه رقم آن چنین است: «توفیق اتمام یافت در سال هزار و بیست و دو در دارالسلطنه قزوین اقل خلق الله فقیر الحقیر عمادالحسنی»؛ خط نستعلیق خوش؛ تعداد مینیاتور يك مجلس، مکتب قزوین، صفوی.

مشخصات این نسخه آراسته و نفیس عیناً از فهرست کتب خطی کتابخانه آستان قدس رضوی نقل می شود: «حواشی الوان؛ متن کلا طلائع اندازی دندان موشی و هر صفحه دارای سه ستون مزین به گل و برگهای زرین ظریف و زیبا؛ دارای کمنده به تحریر و زر و مجدول به لاجورد و تحریر و زر و سنگرف و سرنج؛ عناوین به زر دارای سرلوح مذهب مرصع مزین به ترنج با کتیبه بازوبندی مرصع و در اطراف آن گره بندی زرین؛ دارای يك مینیاتور رنگی زیبا از اوایل قرن یازدهم هجری؛ ۵۴ برگ؛ ۱۵×۲۵/۵ س. م؛ جلد: دورویه؛ رو، رنگ و روغنی قهوه ای روشن مزین به ترنج منقش به گل و بوته و مجدول به زر؛ داخل، قرمز ساده. خریداری آستان قدس در مرداد ۱۳۴۹».

۱۲) ختمه کتابخانه ملی پاریس (۱۰۳۳/۱۶۲۴)

کتابخانه ملی پاریس ۱۰۲۹؛ شماره ۱۲۵۷ فهرست نسخه های فارسی بلوشه، قطع؛ خط نستعلیق خوش به قلم حیدرقلی و عبدالجبار اصفهانی از شاگردان میرعماد حسنی (شماره ۵۱۵ احوال و آثار خوشنویسان بیانی)؛ دارای ۳۵ مجلس مینیاتور مکتب اصفهان دوره صفوی، ۶ مجلس از مینیاتورهای این دست نویس در منبع شماره ۲ این مقاله چاپ شده است.

این نسخه نیز مانند دست نویس شاهنامه ویندسور (۱۶۴۸/۱۰۵۸) در اوج شکوفایی هنر کتاب آرای و مینیاتورپردازی به روزگار صفویان در اصفهان ساخته و پرداخته شده است. نگارگران مینیاتورهای این دست نویس نیز محمد قاسم مصور تبریزی و محمد یوسف و شاگردان این صورتگراند. به دلیل عدم عنایت محققان انگلیسی تاریخ هنر ایران از آنلودگری و بنیون و ویلکنسون و رابینسون و دیگران به نسخه های خطی مصور موجود در گنجینه های هنری قاره اروپا، مخصوصاً فرانسه، مینیاتورهای این نسخه در کتابهای مربوط به تاریخ نقاشی ایران به زبان انگلیسی نیامده است. از این رو نگاره های این دست نویس تا اندازه ای در بوته اجمال مانده است. اما بلوشه در هر چهار تألیف خود درباره نقاشی مسلمانان از ایرانی و ترک و عرب و هند و به کرات نگاره های بسیار هنرمندانه این نسخه را چاپ کرده است. در مجلس «بردن پدر مجنون، مجنون را به کعبه بهر خلاص یافتن از عشق» رنگ طلایی آسمان و رنگ مشکی کعبه و زمینه اخرازی طوافگاه دور کعبه، رنگ سبز کوهها و لباسهای رنگارنگ اطرافیان پدر مجنون رنگین کمانی بس زیبا به نمایش گذاشته است.

دست نویس مصور «ختمه» که در زمره دوازده نسخه برگزیده نیامده است.

دست نویس نگارین مورخ ۱۳۱۷/۷۱۸؛ شماره ۵۱۷۹ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران؛ قطع ۲۰×۳۰ سانتیمتر؛ خط نستعلیق بسیار پخته؛ دارای هفده مجلس مینیاتور.

ظاهراً این نسخه قدیمی ترین نسخه ختمه مصور است، قرآینی در پایانه، رسم الخط و نگاره های نسخه وجود دارد که اصالت تاریخ تحریر آن را سخت مورد تردید قرار می دهد و از این رو جزو نسخه های برگزیده این مقاله نیامده است. آن قرآین بدین ترتیب است.

الف) قلم نستعلیق از ابداعات خاص ایرانیان است. از ابتدای قرن هشتم کتابت نسخ به تدریج به واسطه سرعت قلم کم کم متمایل به شیوه تعلیق شده و تدریجاً به سبک قلم نستعلیق نزدیک

گردیده است. خواجه میرعلی تبریزی که آثاری از او از ۷۸۰ تا ۸۴۰ هـ. ق. باقی مانده است و غالب مورخان و تذکره نویسان او را واضع خط نستعلیق دانسته‌اند در حقیقت این خط را تحت قواعدی در آورده و در مقابل خطوط اصلی به آن تعیین و تشخیص بخشیده و آن را از سایر اقلام متمایز کرده است (احوال و آثار خوش نویسان بیانی: احوال خواجه میرعلی). بدین ترتیب، وجود يك نسخه خطی به قلم نستعلیق بسیار پخته و جا افتاده که در اوایل قرن هشتم کتابت شده باشد تقریباً از محالات است. در این که تاریخ کتابت این نسخه (۷۱۸) بعداً به پایانه آن افزوده شده است کمترین تردیدی نمی توان داشت.

ب) برخی از فرنگیان تاریخ نگارش مینیاتورهای این نسخه را احتمالاً ۷۸۲ (۱۳۸۰) و محل ساخت و پرداخت دست نویس را شمال ایران دانسته‌اند (مأخذ شماره ۴). در این مورد باید گفت که زمینه کار اکثر مینیاتورهای این نسخه ساختمان است و این بناها هیچگونه مشابهتی با ساختمانهای دوره ایلخانان و مظفریان و حتی ترکمانان (قره قوینلوها و آق قوینلوها) - که به ترتیب سازنده شنب غازان و سلطانیه و ربع رشیدی و صفه عمر در مسجد جامع اصفهان و مسجد کبود در تبریز بوده‌اند - ندارد و از سوی دیگر این نسخه به احتمال زیاد در سمرقند و بخارا و حتی شیروان ساخته نشده است. به نظر این نگارنده که به لطف و محبت مسئولان کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نسخه را به کرات از نزدیک مورد بررسی قرار داده‌ام نگاره‌های این دست نویس در زمانی بسیار متأخرتر از تاریخ مرقوم در پایانه آن به دست صورتگری بسیار ناشی ساخته شده است.

فهرست منابع مهم مقاله [منابعی که در آنها فقط درباره يك نسخه از پنج گنج مطالبی آمده در این فهرست معرفی نشده است].

1) Çağman, Filiz; Tanindi, Zeren; *Islamic Miniature Painting*; Topkapı Palace Museum, Istanbul, 1979. 96p.

موضوع این کتاب، که شامل ۷۰ لوح رنگی است، نقاشی مینیاتور در سرزمینهای اسلامی است. مطالب براساس دست نویسهای نگارین موزه طوقاپوسرای به ترتیب سنواتی تنظیم شده است و در آن مشخصات ۲۴ دست نویس مصور خمسه موجود در این موزه آمده است. ۱۵ مجلس از مینیاتورهای این دست نویسه به طور رنگی در این تألیف چاپ شده است.

2) Gelpke, R; *Nizami, Layla & Majnun*; Bruno Cassier, London, 1977. 215p.

لیلی و مجنون به زبان انگلیسی است که در آن ۱۲ مینیاتور بسیار نفیس و برگزیده از دست نویسهای خمسه نظامی به طریق رنگی چاپ شده است. ۶ مینیاتور از خمسه کتابخانه ملی پاریس (۱۰۳۳/۱۶۲۴)، ۳ نگاره از خمسه موزه بریتانیا (۱۴۴۶/۸۴۶)، يك مینیاتور از خمسه توپینگن، يك نگاره از خمسه گلبنگیان.

3) Gray, Basil; *Persian Painting*; Macmillan, London, 1977. تألیف بسیار مشهور بازیل گری است. يك مجلس از خمسه فریر گالری

(۱۴۱۰/۸۱۳)، ۷ مینیاتور از جنگ اسکندرسلطان (۱۴۱۰/۸۱۳)، دو مجلس از خمسه موزه بریتانیا (۱۴۴۲/۸۴۶)، ۵ مجلس از خمسه امیرعلی برلاس (۱۴۹۴/۹۰۰)، يك مجلس از خمسه موزه دانشگاه فیلادلفیا (۱۵۸۴/۹۹۲) که موضوع این نگاره (دیدن خسرو شیرین را در چشمه زار) از شاهکارهای نگاره‌های دوره تیموری است. کلیه مینیاتورها رنگی چاپ شده است.

4) M. Titely, Norah; *Persian Miniature Painting*; British Library, London, 1988. 276p.

تألیف جدیدتری است درباره نقاشی مینیاتور ایرانی که در آن يك مینیاتور از خمسه موزه بریتانیا (۱۳۸۶/۷۸۸)، دو نگاره از خمسه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (ظاهراً ۱۳۱۸/۷۱۸)، يك نگاره از خمسه موزه بریتانیا (۱۴۳۵/۸۴۱)، يك مینیاتور از خمسه موزه بریتانیا (۱۴۲۱/۸۲۴)، يك مینیاتور از خمسه لنینگراد (۱۴۳۱/۸۳۵)، يك مینیاتور از خمسه طوقاپوسرای (۱۴۴۷/۸۵۱)، ۱۵ مینیاتور از خمسه‌های مصوردیگر چاپ شده است.

5) Robinson, B. W.; *A Descriptive Catalogue of the Persian Paintings in the Bodleian Library*; Oxford University Press, London, 1958.

در این کاتالوگ فهرست ۹۲ دست نویس مصور خمسه از سرتاسر جهان در مقام مقایسه با نسخ موجود پنج گنج در کتابخانه بادلیان آمده است.

6) Stchoukine, Ivan; *Les peintures des manuscrits de la «Khamseh» de Nizami au Topkaposaray muzesi d'Istanbul*; Librairie orientaliste Paul Geuthner, Paris, 1977. 100p.

فهرست توصیفی مینیاتورهای هفتاد نسخه از خمسه نظامی مصور است در موزه طوقاپوسرای اسلامبول.

7) Yusupov, E. Yu; *Miniatures Illuminations of Nizami's «Hamsah»*; «Fan» Puplichers of the Uzbek SSR, Tashkent, 1985

این کتاب که حاوی ۲۲۴ لوح رنگی است، مجموعه مینیاتورهای ۲۵ دست نویس برگزیده خمسه نظامی است که به طور خیلی نفیس در تاشکند چاپ شده است. از مینیاتورهای ۱۲ نسخه برگزیده این نوشته، پنج نگاره از خمسه لنینگراد (۱۴۱/۸۳۵)، هشت مینیاتور از خمسه موزه بریتانیا (۱۴۴۲/۸۴۶)، چهارده نگاره از خمسه لنینگراد (۱۴۹۱/۸۹۶)، سیزده مینیاتور از خمسه امیرعلی برلاس (۱۸۹۵/۹۰۰) به طور رنگی در این کتاب چاپ شده است.

۸) ل. ن. دادخداووا، *مثنوی‌های نظامی در نقاشی مینیاتورهای قرون وسطی، مسکو، نشریات ناوکا، ۱۹۸۵*، زیر نظر آکیموشکین، ۱۶+۳۰۸ ص (به زبان روسی)

۲۳۹ صفحه از این کتاب به فهرست نسخه‌های خطی مصور خمسه نظامی و مینیاتورهای این دست نویسه اختصاص داده شده است. خانم دادخداووا از محققان انستیتوی خاورشناسی آکادمی علوم تاجیکستان شوروی است که این کتاب را بر اساس ۳۳۶۰ مجلس از مینیاتورهای خمسه نظامی تألیف کرده است. متأسفانه به این مرجع در تهران دسترسی پیدا نشد، برای مشخصات بیشتر این منبع نگاه کنید به معرفی پرفسور حمید محمدزاده از این کتاب در مجله تحقیقات اسلامی (سال سوم، شماره ۱ و ۲، زمستان ۱۳۶۸، ص ۲۰۱). همان طور که قبلاً گفته شد این کتاب از منابع در دسترس نگارنده نبوده است و برای آگاهی بیشتر در این فهرست آمده است.

حاشیه:

\* نشر دانش، سال دهم، شماره چهارم، خرداد و تیر ۱۳۶۹.